

МИРКАРИМ ОСИМ

ТҶМАРИС

I

Чўл баҳор келинчаги оёғи остига чечаклар билан безалган яшил пойандозини ёйиб ташлаган. Тўрғайлар ҳавода пириллаб кўкламга мадҳия ўқимоқда. Ранго-ранг капалаклар чечакларнинг хушбўй ҳидидан маст. Аллақандай узун оёқли қушлар ўтлар орасида думларини ликиллашиб, катта-катта босиб юради, тошбақалар буришиб кетган хунук бўйинларини ўтларга чўзади, қўнғизлар эса орқаларига қараб юриб, тезакдан ясаган қумалоқларини аллақайёққа юмалатади. Қизғиш-қўнғир бир илон ўт орасидан ўрмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозиққа ташланади, қушларга ўхшаб чирқиллаб турган калтакесаклар қўрқиб кетиб оёқлари билан қумлоқ ерни икки ёнларига чиқариб, тунроқ остига яширинади. Баъзан овуллар яқинидан кўкраклари оппоқ сайғоқлар гала-гала бўлиб чошиб ўтади, ер гумбуллаб кетади.

Орол денгизининг жанубидаги шу бепоев чўлларнинг соҳиби бўлган кўчманчи массагетлар¹ келин кутмоқда. Уларнинг қароргоҳи байрам тусини олган. Ҳар ер-ҳар ерга гулхан қаланган, кийик ва қўй гўшти пишаётган мис қозонлар гўё меҳмонларни сабрсизлик билан кутаётгандек шақир-шақир қайнамоқда.

Қабила бошлиғи Тўмарис ўғли Сипарангизни шак² уруғидан Зарина деган бир қизга уйлантирмоқда. Массагетлар келинни олиб келадиган меҳмонларни кутиб олиш тараддудида.

Ёшлар меҳмонларга жой ҳозирламоқда, аёллар овқат пиширмоқда, янгилар ўтов хизматини ўтайдиган узун соябон араваларни безатмоқда...

Чарчаб гулхан ёнида ўтирган ёшлар узокдан от чоптириб келаётган чопарни кўриб, ўринларидан сакраб туриб кетдилар.

— Келин... келин келаётир,— деб бақирди у ҳарсиллаб.— Қариялар олдинда... дарҳол кутиб олинглар.

Чопар сакраб эгардан тушди-ю, отини қозиққа боғлаб, бир чеккадаги катта гулхан яқинидаги чоллар олдига бориб ўтирди.

Бутун қароргоҳ оёққа қалқиб, азиз меҳмонларни кутишга ҳозирланди. Орадан кўп ўтмай узоқда учинчи катта наमत қалпоқ кийган отлиқлар кўринди. Массажет ёшлари шакларга пешвоз чиқиб:

— Хуш келибсизлар, қўноқлар, пойқадамларингизга ҳасанот, — дедилар ва отларини жиловидан ушлаб, эгардан тушиниларига ёрдам бердилар.

Шаклар отдан тушиб, массажет қариялари билан кўришганларидан кейин атрофи соябон аравалар билан қуршалган сайхон жойга, гулдор наматлар устига чордана қуриб ўтирдилар. Мезбонлар қўй терисидан қилинган супраларда пинирилган гўшт, мешларда қимиз келтира бошладилар.

Кун ботгандан кейин келин ва унинг дугоналари тушган узун соябон аравалар етиб келди. Ҳар ер-ҳар ерга қаланган гулханларнинг олови гуриллаб, осмонни ёритиб юборди, ашулаларнинг авжи фалакка кўтарилди. Келин билан келган қизлар ва йигитларнинг яласи, болаларнинг қий-чуви, хурсандликдан терисига сигмай қолган кишиларнинг шовқинига қўшилиб кетди. Осмон барабар кўтарилган гулханларнинг ёруғида ўйин-кулги, зиёфат бошланди.

Вақт алла-палла бўлганда куёв билан келинни улар учун белгиланган соябон аравага чиқариш олдидан қураштириб кўришди³.

Бўйчан, бутдойранг, сочлари тимқора, кўзлари чақнаб турган Зарина ўзининг саҳройи гўзаллиги билан бошқа аёллардан ажралиб турарди. У гулханлар ёруғида давра қуриб ўтирган йигит-қизларга бир қараб олди-да, тўрда, обрўли кампирлар ва чоллар қуршовида савлат тўкиб ўтирган Тўмарисга таъзим қилди, сўнгра қаршисида курашга шайланиб турган чўзинчоқ юзли, кўзлари катта-катта Синарангизга тикилди. Қиз сочларини рўмолча билан маҳкам тағиб, белини камар билан боғлаб олган эди. У бехосдан келиб, йигитни белидан олди-да, чирирак қилиб улоқтириб юборди, йигит анча ергача гандирақлиб бориб тиззалаб қолди. Келин томондан келган йигит-қизлар хурсанд бўлиб қийқириб юбордилар.

Куёв билан келин пайт пойлаб, бир-бирларининг атрофида анчагача айланиб юринди. Зарина энциллик билан Синарангизга чанг солиб уни чалиб юборди, йигит ёнбоши билан қаттиқ йиқилди ю, лекин орқаси ерга тегмади, дарҳол сакраб туриб яна оленишга кетди.

Бир-бирларини йиқити олмагандан кейин улар ўзларини соғутини учун айланиб юринди. Синарангиз те-

тиклангандан кейин тўсатдан қизнинг ўнг қўлига ёпишди-ю, бир силтаб тортиб, хипча белидан маҳкам қистанича кўкрагига кўтариб олди. Қиз чап томонга ташлайди, деб мўлжаллаб турган эди, йигит унинг кўнглидаги гапни англагандай, тиззаси билан қайириб, ўнг томонга ташлади. Шу маҳалгача нафаслари ичларига тушиб кетган куёв томон йигитлари қийқириб юбордилар. Қизнинг яғрини ерга теккан эди, у қизариб-бўзариб ўрнидан тургач, янгалар: «Яраш-яраш», — деб бақариб, келин билан куёвни аравага чиқариб қўйдилар.

Эртаси кун тоғотар пайтида ҳаво айниб, қум бўрони бошланди. Ҳамма жониворлар саҳродан келган қум уюмаларидан ўзларини сақлаш учун ин-инларига беркинди, чўл хувиллаб қолди. Қум тўзонидан осмон қоронғилашди, кўчманчилар араваларининг ҳаммаёғини беркитиб олдилар. Бўрон бир соат давом этди, сўнгра қандай бехосдан бошланган бўлса, шундай тез тинди. Соябон араваларнинг олди очилди, одамлар наमत устига ёйилган қумларни қоқиб тушира бошладилар. Тўрғайлар ҳеч нарса бўлмагандек, яна чулдираб қўшиқларини айтишга киришди. Офтоб яна жилмайиб, чўл келинчаги устидан яна олтин таңгалар соча бошлади. Баҳор наққоши яна қўлига мўй-қаламини олиб, табиат қўйлига зебо нақшлар сола бошлади.

Ўгли билан келинига қараб Тўмариснинг севинчи ичига сигмас эди. Бироқ ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи, деб бекорга айтмаганлар. Бахт осмонида бир парча булут пайдо бўлиб, чўл маликасининг юрагини гап қила бошлади. Мамлакат чегарасидан келган чопарлар унинг ҳузурига Эрон шоҳининг элчиси келаётганидан дарак берган эдилар.

Қайхисравнинг⁴ элчиси ўз мулозимлари билан Ўқузнинг⁵ ўнг қирғоғига ўтиб, икки кун йўл юргандан кейин Тўмарис ҳузурига етиб келди. У отини секин юргизиб, устига оқ наमत қопланган катта соябон арава олдида тўхтатди. Шу пайт эғнига ярғоқ теридан камзул кийган, камарига қилич ва ўқ-ёй осган наमत қалпоқли бир паҳлавон йигит келиб, отнинг жиловидан ушлади ва элчи эгардан тушгунча бир қўли билан олтин узангини ушлаб турди. Худди ўша йигитга ўхшаб қуролланган икки аёл арава ёнига шолча солиб, таъзим қилганларича қотиб қолдилар. Ёши қирқларга бориб қолган, чиройлиқкина бир аёл араванинг орқасидаги пардани кўтарди-да, белидаги олтин камарга тақилган қиличини авайлаб ушлаган ҳолда палос устига сакраб тушди. Бу аёл массажетлар маликаси Тўмарис эди. Яққирок мис болта ушлаган

икки қиз унинг икки ёнига келиб турди. Элчи Тўмарисни кўргач, икки қўлини ерга қўйиб, ер ўнди-ю, ўрнидан туриб таъзим қилди:

— Шаҳаншоҳи Эрон аълоҳазратлари сен улуг маликага беҳад салом ва совғалар юбордилар, — деди у баланд овоз билан. — Сенга соғлиқ, туман бойлик ва узоқ умр тилаб қолдилар.

У тумтароқли сўзлар билан Тўмарисни қутлуғлар экан, мулозимлари тилладўз чопон ва ҳарир қўйлақлар тугилган зарбоф бўғчани малика оёғи остига қўйдилар.

Тўмарис совғалар учун миннатдорчилик билдириб, Эрон шоҳининг соғлиғини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштирди, сўнгра шолча устига ташланган йўлбарс терисига ўтиришни таклиф қилди. Элчи ва унинг мулозимлари ҳам қатор қилиб солинган пўстақлар устига ўтирдилар. Орадан кўп ўтмай, мезбонлар улар олдига чарм супра ёзиб, пиширилган қўй гўшти, балиқ, гоз, ўрдак кабоб келтириб қўйдилар. Элчи билан ёнма-ён ўтириб, уни гапга солаётган Тўмарис овқатга манзират қилди.

Элчи овқат еб ўтирар экан, доимий овул ва шаҳарлари бўлмаган массагетларнинг қўй ва йилқилар орасида жуда ибтидоий ҳаёт кечиришига, аёлларнинг эркаклардек қуролланганига, маликанинг оддий одамлар қаторида ўтиришига ҳайрон қолар ва унинг турмушини сернақш кошоналарда, зеб-зийнат ичида яшовчи Эрон шоҳининг ҳаёти билан солиштирарди: «Шуям малика бўлди-ю, — деб ўйларди у: — ўз фуқаролари билан ёнма-ён ўтириб овқат ейди, сочлари ўсиб елкасига тушган йилқичилар қўл чўзиб, унинг олдидан ёғлиқ гўштни олиб ейдилар, на остида олтин тахти бор ва на бошида тожи. Аёлларнинг эркаклар билан ёнма-ён ўтириб, бир-бирларига гап отиб, гўшт чайнашларини қаранг. Бу хотинларнинг эрлари рашк нима эканини билмасалар керак. Тавба, аёл киши ҳам қурол такадими? Буларда на қул бор ва на хизматкор, ҳаммалари топанларини ўртада баҳам кўрадилар. Ёввойий халқ-да! Қул бўлишдан бошқа нарсага ярамайди булар!»

Кайхисрав элчисини юбораётганда унга: «Агар Тўмарисни хотин қилиб олсам, унинг фуқароси ўз-ўзидан менга қарам бўлиб қолади, урушиб ўтиришга ҳожат қолмайди. Сенинг вазифанг менинг шу режамни рўёбга чиқаришга ёрдам беришдан иборатдир, тушундингми?» — деган эди.

Элчи ҳозир ўз подшоҳининг топширигини бажариш

учун бутун айёрлигини ишга солар, тилёғламалик қилиб, Тўмарисни мақтаб кўкларга кўтарар эди:

— Оламда шу маҳалгача ҳеч бир заифа шундоғ улуг мамлакатга ҳукмдор бўлмаган, ер юзи сендек адолатли маликани кўрмаган, — дерди у кекирдагини чўзиб. — Офтоб тангриси сенга ҳам ҳусн берибдур, ҳам шон-шавкат. Агар сен ўз тақдирингни бизнинг шаҳаншоҳ тақдири билан боғласанг, дунёда ҳеч бир подшоҳ бизга бас келолмайду. — Шу зайлдаги тумтароқли гаплардан кейин ўз мақсадини очиқ баён этди: — Мен ёлғиз элчи эмас, совчи ҳам бўлиб келдим. Шаҳаншоҳи олам сенга гойибона ошиқ бўлганлар.

Тўмарис овқат ейишдан тўхтаб қолди.

— Не дединг? Совчи бўлиб?

У Эрон шоҳининг қандай ниятда эканини энди тушуниб олган эди.

— Ҳа, совчи бўлиб, — такрорлади элчи бош эгиб. — Эринг ўлганига бир йилдан ошди, ҳали ёшсан, гўзалсан. Фақат шаҳаншоҳи олам Кайхисрав каби улуг ҳукмдорга муносиб қалликдурсан.

— Нима, унинг хотинлари ўлиб, ўзи сўққабош бўлиб қолдими?

— Йўқ, хотинларининг ҳаммаси соғ-саломат. Ул кишига куёвга чиқсанг, сен бош хотин, барча хотинлари сенинг чўринг бўладилар.

Тўмарис қошларини чимириб, ўйга толди. Агар у шоҳнинг совғаларини ва таклифини қабул қилса, халқининг бошига қандай кунлар келишини кўз олдига келтириб, даҳшатга тушди.

— Шаҳаншоҳ менга эмас, менинг юртимга, бойлигимга ошиқ бўлгандир, — деди Тўмарис заҳарханда қилиб. — Мен эмас, шу сербарака юртим унга керак бўлиб қолган. Сиз, элчи жаноблари, ўз тождорингизга бориб айтинг: мен унинг таклифини қатъиян рад этаман. Мен унга қаллиқ бўлишни, ўз элимни унга қул қилиб топширишни истамайман.

— Шаҳаншоҳнинг таклифларига рад жавоб беришдан аввал саркардалар ва улуг оқсоқолларининг маслаҳатини олишинг, ўйлашиб кўришинг керак эди, — деди элчи Тўмариснинг ўнг-сўлида ўтирган наमत қалпоқли, ярғоқ теридан камзул кийган кишиларга истехзо аралаш назар ташлаб.

— Бу тўғрида ўйлаб бош қотириш керак, — деди уруғ оқсоқолларидан бири. — Юртимизнинг улуғ рост гапини айтди. Ҳукмдорингга бор.

MARGILON IGIS
KOLLEJ
TAXBONOT RESURS

хотин, улуси қул бўлишни истамас эмиш», деб айт. Агар шаҳаншоҳ бизга меҳмон бўлиб келса, яхшилаб зиёфат қиламиз, оёғига қирқ қўчқор сўямиз. Аммо қилич билан келса, бари аскарларини қириб ташлаб, уларнинг қонини ўзига ичирамиз.

— Улуғ шаҳаншоҳи Эроннинг шаънилариغا ярашмайдиган гап бўлди, — деди элчи бўғриқиб кетиб. У қаттиқроқ бир гап айтмоқчи эди-ю, аммо газаб билан тикилиб турган чехраларни кўриб, тилини тишлаб қолди. — Улуғ тождор мени яхши ният билан юборган эдилар. Сизлар улуғ шаҳаншоҳнинг эзгу ниятларини пайқамадингиз. Бунинг оқибати сиз учун хайрли бўлмас.

— Агар элчи бўлмаганингизда, шул тапни айтган оғзингизни қум билан тўлдиран эдим. Қаерда эканлигингизни унутманг, жаноб! Орқа-ўнгингизга қараб гапиринг. Шаҳаншоҳи Эроннинг нияти бизга маълум бўлди, — деди ҳамон жаҳлдан тушмаган Тўмарис. — Бошимиздан зар сочганларингизда ҳам биз эркинликни қулликка алиштирмаймиз.

Дастурхон атрофида ўтирганлар:

— Рост гап!

— Ватандош аёлларимизнинг гапи бундай бўлади. — деб Тўмариснинг сўзини маъқулладилар.

Шу пайт узокдан от дунури ва йигит-қизларнинг қий-қириги эшитилиб қолди. Элчи хавотирланиб, чанг-тўзон кўтарилган томонга қаради.

— Қўрқманг, ўғлим Сипарангиз ўз қайлиги ва дўстлари билан шикордан қайтиб келаётир, — деб элчини тинчитди Тўмарис. — Яхшики бояги гапларингизни ўғлим эшитмади, йўқса, терингизга сомон тикқан бўлур эди! Қизикқон, гайратли йигит у.

Бир лахзадан сўнг чўл шамолидан юзлари бир оз қорайган, кўзлари чакнаган, қора сочли уч чиройли қиз билан уч барваста йигит отларидан сакраб тушдилар ва Тўмариснинг олдига икки оқ қуйруқ кийикни келтириб қўйдилар. Қизларнинг ҳам, йигитларнинг ҳам белларида ўқ-ёй ва садоқларида ўқлари бор эди.

Элчи ўрнидан туриб, юзлари чўзинчоқ, кўзлари катта, новчадан келган Сипарангизга таъзим қилди ва тумтароқли сўзлар билан ўзининг кимлигини эълон қилиб, унинг соғлигини сўради. Сипарангиз у билан сўрашиб бўлгандан кейин, қайлиги билан элчининг сўл томонига, йўлбарс териси устига ўтирди.

Тўй куни Сипарангиздан йиқилгани учун унга итоат-ғўй бўлиб қолган Зарина эрининг ёнида одоб сақлаб,

унинг сўзларига қулоқ солиб ўтирар, ундан олдин гап бошлашни ўзига эп кўрмас эди.

Сипарангиз элчининг йўлда қандай келганлигини сўради, элчининг батафсил ҳикоясини тинглагандан кейин такаллуфсизлик билан Эрон шаҳаншоҳининг бойлиги, унинг қанча мулозим ҳам қуллари, неча хотини борлиги ва ҳоказоларни суриштира бошлади. Элчи хинага бўялган соқолини сийпаб кулимсиракан, саволларга батафсил жавоб бериб, шоҳнинг саройидаги урф-одатлар билан уни таништирди. Ёшлар Эрон шоҳининг кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган зеб-зийнат ичида яшаши, ичкилик базмлари тўғрисидаги ҳикоясини завқ билан тинглаб ўтирдилар.

— Шаҳаншоҳ зиёфатига таклиф этилган зардўз чопонли аъён-амалдорлар, ҳарир кийим кийган меҳмонлар, бегона юрт элчилари аввал олтин тахт устида ўтирган шоҳи оламга таъзим қилиб, ўзларига кўрсатилган ерга ўтирадурлар. Этакларини бар урган эпчил баковуллар ош тортар экан, белларига қирқтадан қўнғироқ таққан ёш соқийлар уларга олтин пиёлаларда шароб тутадилар, Бир тарафда созандалар...

Элчининг гапига диққат билан қулоқ солиб ўтирган бир йигит унинг сўзини охиригача тинглаб:

— Сиз шароб деган сўзни ишлатдингиз, бу нима, бизга тушунтириб беринг, — деди.

— Шароб узум сувидан тайёрланадиган ажойиб ичимлик, ўзи хуштаъм, бир коса уриб олсангиз, вақтингиз чоғ бўлиб, кулаверасиз.

— Ажойиб нарса экан, — деди бояги йигит сўлакайини оқизиб.

Тўмарис қовоғини солиб ўтирар, ёшлар элчининг ҳикоясини завқ билан тинглаётганига ғашли келарди. Сипарангиз Тўмариснинг авзойига қараб, ўзи йўқлигида онасининг кайфини бузган бир гап ўтганини пайқади.

Эртасига у нима бўлганини сўраб-суриштириб билиб олди. У шоҳнинг таклифини онаси қатъиян рад этганини эшитиб, хурсанд бўлган эса-да, бироқ элчига нисбатан қаттиқ чора кўрилмаганига ҳайрон қолди.

— Элчининг қулоқ-бурнини кесиб жўнатиш керак, — деди у қатъий қилиб.

— Бундай қилиш ярамайди. Элчида айб йўқ. У ўз қулогига қуйиб қўйилган гапларни гапирди, холос. Яхшиси, келтирган совға-саломини қўлига бериб жўнатамиз, шунинг ўзи шоҳга тарсаки бўлиб тушади, — деди Тўмарис.

II

Марғиёна⁶ ни, Сўғдия⁷ ни ишғол қилган Кайхисрав ўз қўшини билан Ўкузнинг чап қирғоғига келиб чодир қурган эди. У Тўмарис ҳузуридан қайтиб келган элчисининг маърузасини тинглаб, макр-хийла билан массагетларни асорат занжирига тушириш мумкин эмаслигини пайқадди ва қурол кучи билан уларни итоатга келтиришга аҳд қилди.

Орадан кўн ўтмай, Тўмариснинг айғоқчилари, Кайхисравнинг катта қўшини Ўкуздан ўтиш тараддудиди, эронийлар ёғоч ва қамишлардан соллар ясамоқдалар, деб дарак топиб келдилар. Тўмарис жанг кўрган доно чоллар, аёлларни чақириб кенгаш ўтказди. Чоллардан бири дарҳол ўқ-ёй билан қуролланган мерганларни дарё бўйига юбориб, кўприк қураётган эронийларни ўққа тутишни, ўнг қирғоққа ўтишларига имкон бермасликни маслаҳат берди. Сипарангиз бу таклифга қарши чиқди:

— Бундай қилсак, хоразмийлар, Яксартнинг⁸ нарёғидаги шаклар нима дейдилар, биласизми? Массагетлар эронийлар билан тўқнашишдан қўрқиб, уларни дарёдан ўтказмадилар, узокдан уларни ўққа тутиб, кўприкларини, солларини бузиб ташладилар, деб айюҳаннос урадилар. Бундан сўнг биз нима деган одам бўламиз, қандай қилиб бош кўтариб юргаймиз. Яхшиси, эронийларга элчи юбориб, биз кўприк қуриб, дарёнинг бу бетиغا ўтишингизга тўқинлик қилмаймиз, ўтиб олганингиздан кейин сиз билан жанг қилишга тайёرمىз, дейишимиз керак.

— Гапининг ўғли боласи мана бундоқ бўлади,— деб унинг сўзини қувватлади ёнроқ бир йигит.

Тўмарис ҳам жанговар массагет элининг обрўсини сақлаб қолини мақсадида ўғлининг гапини маъқуллаб, чолнинг таклифини рад этди.

Шундан сўнг Амунинг ўнг қирғоғидаги бепоён чўлистонда биридан бири даҳшатли воқеалар юз бера бошладди. Жанговар йигитларнинг таңтилиги уларга жуда қимматга тушиб кетди.

Кайхисрав ўзининг отлиқлари ва оғир қуролли пиёдаларини дарёдан монесиз олиб ўтгач, дарҳол массагетлар устига юриш бошлади, лекин бир ҳафта юрса ҳам уларни учратолмади. Кўчманчиларнинг эронийларни бепоён чўллар ичига олиб кириб, уларни сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдириб, тор-мор қилиш ниятида эканликлари маълум бўлиб қолди. Ёз бошланиб, қунлар исиб кетган, майсалар қовжираб, саргайиб қолган эди.

Кайхисрав кенгаш чақириб, тажрибали чолларнинг маслаҳатини эшитмоқчи бўлди.

— Балиқ дарёда ўзини қандай сезса, бу лаънати кўчманчилар ҳам шу сувсиз чўлларда ўзларини шундай сезадилар,— деди кекса жангчилардан бири.— Чўл-биёбон уларнинг ўз бағрида ўстирган меҳрибон онаси, биз учун эса ўғай онадан баттар. Массагетлар қаерда булоқ, қаерда қудуқ бор, яхши биладилар...

— Хўш, уларни тор-мор қилмоқ учун қандай чоралар кўришни тавсия этасиз?— деди ипак чодирнинг тўрида ўтирган Кайхисрав нохушланиб. Унинг эғнида подшолик аломати бўлган тўқ қизил кимхоб чопон, қўлида жавохирлар билан безалган асо, бир мулозим узун елпигич билан тинмай елпиб турарди.

— Уларни тор-мор қилмоқ учун шундай бир найранг ишлатмоқ керак. Қўшинимизни учга бўлиб, бир қисминини орқада қолдирсак ва уларни озиқ-овқат, шароб-ноб билан мўл-кўл таъмин этсак... Қолган икки қисм билан юришни давом эттирсак.

Эрон шоҳи кўпни кўрган кекса жангчининг макр-хийладан иборат бўлган режасини завқ билан тинглаб ўтирди. «Соддадил массагетлар дарёдан ўтишимизга монелик қилмай, мардлик кўрсатди-ю, бизлар хийла ишлатиб, номардлик қиламизми?»— деган фикр кўнглининг кўчасига ҳам келмасди. Ироқ ва Мисрни, Ўрта Осиёнинг жанубий қисмини қурол ва олтин, макр-хийла билан босиб олиб, буюк Эрон давлатини барпо этган бу шуҳратнараст шоҳ мақсадига эришиш йўлида ҳар қанақа номардликлардан тап тортмасди.

У аскарнинг учдан икки қисмини бошлаб илгарилаб кетди, орқароқда қолган жангчилари худди зиёфатга тайёрланаётгандай ипак чодирлар қуриб, ер ўчоқлар қазий бошладилар.

Ўз айғоқчилари орқали бундан хабар топган Тўмарис асосий қўшиндан ажралиб орқада қолган душман қисмини тор-мор этиш пайига тушди. У аскарларининг учдан бир қисмини ўғли Сипарангизга топишиб, буюрди:

— Сен уларни тўзғитиб юборгандан кейин ҳаялламай, дарҳол Кайхисравга орқа томондан от сол, биз манглайдан урамиз. Қуёш тангриси бизни ёрлақаса, шаҳаншоҳи Эрон аскарлари қуршовда қолган жайронлардай, қочгани жой тополмай қолгайлар. Уқдингми?

— Уқдим,— деди ўғли ва уққанини кўрсатиш учун онасининг айтган гапларини такрорлади.

— Бор, ўғлим, Қуёш тангриси мададкоринг бўлсин.

Массагет отлиқ аскарлари орқада қолдирилган эронийлар қароргоҳига бостириб кирганларида улар энди овқатларини сузиб, шароб тўла мешларни дастурхон ёнига келтириб қўйган эдилар. Қисқа жангдан сўнг эронийлар орқаларига қарамай қочдилар. Уларнинг бир қисми қиличдан ўтказилди, бир қисми қўлга туширилди.

Асир тушган бир эроний сўроқ вақтида Сипарангизга шундай деди:

— Улуғ саркарда экансиз, бизни ғафлатда қолдириб, устимизга бало-қазодай бостириб келиб қолдингиз. Биз энди базми жамшид бошлаган эдик. — У шароб тўла мешларга ва заррин косаларга, овқат сузилган товоқларга ишора қилди. — Булар бизга эмас, сизларга насиб қилган экан.

— Овқатларингиз, шаробларингиз ўзингизга буюрсин, бизнинг зиёфат емоққа вақтимиз йўқ, — деди Сипарангиз шароб сузилган косаларга қараб, аммо ўзининг бир тотиб кўргиси келиб турарди.

— Йигитлар йўл юриб, жанг қилиб чарчади, отлар ҳам толиқди, уларга бир оз дам бермоқ керак, — деди ёш сардорнинг йигитларидан бири. — Тамадди қилиб, сўнг дарҳол отланамиз.

— Тўғри, озроқ дам олайлик, тамадди қилайлик, — дейишди қорни очган йигитлар дастурхонлардаги ноз-неъматларга қараб.

Сипарангиз иккиланиб қолди, кейин:

— Ҳой, чол, — деди асир эронийга қараб. — Бошинг учун рост сўйла, овқат ва шаробларга захар солинган эмасми?

— Ўзимиз емоқчи бўлган овқатга нега захар солайлик? Нима, ўзимизга ўзимиз душманмизми? Барча худоларнинг худоси Аҳурамаздани шафе келтириб қасамёд этаманки, биз бу ноз-неъматларга захри қотил солганимиз йўқ.

— Сўзларингнинг тўғрилигини исботлаш учун булардан еб-ичиб кўр-чи!

Асир шароб ичиб, товоқдаги гўштдан еб кўрсатди. Қўлга туширилган бошқа эронийларга ҳам шароб ичириб, овқат едириб, уларнинг захарланмаганига қаноат ҳосил қилгандан сўнг, йигитлар дастурхонлар ёнига ўтирдилар-да, шаробларни нўш этиб, пишириб қўйилган гўшларни тушира кетдилар.

Ўткир шароб умрида ичкилик ичмаган ёшларга дарров таъсир қила қолди. Улар ҳиринглашиб, бир-бирлари билан аския қила бошладилар. Қоровулга қўйилган от-

лиқлар ҳам бенасиб қолмасинлар, деб уларга овқат ва май обориб бердилар. Бир оз овқатланиб отланмоқчи бўлган йигитлар оғизларига ичкилик тегиши билан хурсандчиликка берилиб, қанча вақт ўтганини билмай қолган эдилар.

Кайхисравнинг муддаоси ҳам шу эди. Массагетлардан қочиб қутулган эрон отлиқларидан баъзилари Кайхисрав ҳузурига етиб бориб, қароргоҳда рўй берган ҳодисалардан уни воқиф қилгач, у отининг бошини орқага бурди, анқайиб қолган юмронқозиқ устига ташланган илдондек Сипарангиз қўшинига бирдан хужум қилди. Қоровул бўлиб-турган ширакайф аскарлар эронийларнинг етиб келганларини пайқамай қолдилар. Қисқа жангдан сўнг душман уларни қириб ташлади. Базм қуриб ўтирган йигитларнинг баъзилари жанг суронини эшитгач, ўринларидан тураман деб, гандираклаб йиқилиб тушди, отларига етиб олганлар қиличларини қинидан суғуришга улгуролмадилар. Баъзи ёшлар жанг кўрган аскарларнинг сўзига кирмай, отларига дам бериш учун айилни бўшатиб қўйишган эди, шу сабабдан отларига минишлари билан эгар қийшайиб, отларнинг қорнига келиб, ўзлари бошлари билан ерга санчилишди. Хуллас, душмanning найрангига учиб, хушёрликни қўлдан берган Сипарангиз ўзининг бир неча йигити билан асир тушиб қолди. Уларнинг оёқларига кишан солиб, қўлларини орқаларига боғлаб Кайхисравнинг рўпарасига турғизиб қўйишди. Шоҳ истехзоли илжайиб, асирларни кўздан кечирди.

— Ҳа, қўлга тушдингми? — деди у Сипарангизга бош иргаб. — Ҳолинг шу-ку, мен билан жанг-жадал қилмоқчимидинг, она сути оғзидан кетмаган тирмизак!

Тириклайин қўлга тушмаслик учун душман билан тоза олишиб, у ер-бу ери тирналган ёш сардорнинг мастлиги тарқаб, хушёр тортиб қолган эди. У бошини виқор билан кўтариб, шаҳаншоҳга нафрат кўзи билан қаради-да:

— Ҳа, сен билан жанг-жадал қилмоқчи эдим, аммо бу бахт менга муяссар бўлмади, — деди. — Сен очиқ ерда расмана жанг қилишдан қўрқиб, ҳийла-макр билан бизни қўлга туширдинг. Афсуски, ёшлик қилиб, қилич дастасини ушлаган қўлимга манфур шароб косасини олдим ва тузоққа илидим. Агар сен номардлардек...

Шоҳни ҳақорат қилишга ўтган Сипарангизнинг товущини ўчириш учун аскарбошилардан бири:

— Бас қил, аҳмоқ! — деб унинг юзига қўлидаги пичоқдан сув сепаб юборди. Йигит бехосдан сесканиб кетган эди, унинг гаплари парёқ-берёғидан ўтиб кетган Кай-

хисрав кулиб юборди, ёнидаги аъён ва саркардалар ҳам шоҳларига таассуб қилиб, кўзларидан ёш чиққунча хахолаб кулишди.

— Кулинг-а, кулинг, — деди Сипарангиз уларга жирканиб қараб, — кўн ўтмай йиғлайсиз, қон йиғлайсиз. Ҳийла ва макрларингиз энди иш бермайди, арслон терисини ёпинган тулкилар...

Ҳалиги аскарбони уни гапиртирмаслик учун юзига сув сепиб юборди. Қайхисрав бу сафар зўрма-зўраки илжайиб қўйди, ёни-беридагилар хахолаб кулишга журъат этмай, тиржайиб қўйишди.

— Биз қаҳр-газаб қилишни ҳам биламиз, лутфу-карам қилишни ҳам, — деди Эрон шоҳи Сипарангизга қараб. — Хусусан, биз сен каби болаларга шафқатлимиз. Эҳтимол, онагнни соғингандирсан, истасанг, сени қўйиб юборамиз.

Сипарангиз заҳарга айланган тунугини қулт этиб ютиб ўйлади: «Ўқшинимизнинг учдан бирини мен нобуд қилдим. Сафдошларимнинг қирилиб кетишига мен сабабчи бўлдим. Агар энди бўшатиб юборсалар ҳам ўз элатимга қайтиб кетмайман. Онамнинг олдига қайси юз билан бораман?»

— Қўлимни ечиб қўйинглар, — деб илтимос қилди у.

Қайхисрав бир мулозимига ишора қилган эди, у югуриб бориб йигитнинг қўлини ечди-да, ўз жойига бориб турди. Шу он Сипарангиз қўйнидан кичкинагина ялтироқ пичоқ олиб, ўзининг кўксига санчди-ю, мукка тушиб жон таслим қилди.

— Мард йигит экан, — деди Қайхисрав бир оздан кейин. — Ўлимни помусдан афзал кўрди. Ўлмаганда, эҳтимол, улуғ саркарда бўлар эди. Майли, бўлар иш бўлди, энди мапа буларни ҳам, — у асир йигитларга ишора қилди, — ўз саркардаси ортидан нариги дунёга жўнатинглар.

III

Сипарангиз ва унинг сафдошлари ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Тўмариснинг ва барча аёлларнинг юракларини ўқдек тешиб ўтди. Руҳий азобнинг зўрлигидан уларнинг кўзларига ёш ҳам келмай қолди. Бирмунча вақтдан кейин соябон араваларнинг ичидан хотинларнинг дод-фарёди эшитила бошлади. Хусусан, Сипа-

рангизнинг қайлиги сочларини юлиб йиғлаб, ҳамманинг юрак-бағрини эзиб юборди, аммо Тўмарис қайғусининг зўридан йиғлай олмасди. У эси оғиб қолгандек бир нуқтага тикилганича қотган, лаблари бир нима деб пичирлар эди.

Қайғу-ҳасратнинг давоси — душмандан ўч олиш эди. Дахшатли хабар келган куннинг эртасига Тўмарис тажрибали уруғдошларини тўплаб, кенгаш ўтказди.

Давра қуриб мункайиб ўтирган кексаларга, кампирларга, душмандан ўч олиш истаги билан ёнган ёшларга бир-бир кўз югуртириб, титроқ овоз билан:

— Оталар, оналар, укалар, аҳволимиз танг, фалокат бойқушлари тепамизда учиб юрибдур, — деди. — Ёвуз душман навқирон йигитларимизни макр билан қириб ташлади. Биз уларнинг ўчини олмоғимиз, бор кучимизни тўплаб, ёвни юртимиздан ҳайдаб чиқармоғимиз керак. Шу тўғрида сизнинг маслаҳатингизни олмоқчимиз.

Тўрда ўтирган оппоқ соқолли, кулча юзи қип-қизил, ўткир кўзли бир чол томоғини қириб гап бошлади:

— Бепарво бўлганимиз, ғафлат босиб бемаслаҳат иш қилганимиз учун бизни Михра¹⁰ жазолади. Агар биз юборган қўшинга Сипарангиз эмас, кўп жангларда суяги қотган, эҳтиёткор бир киши бошчилик қилганда навқирон йигитларимиздан ажралиб қолмас эдик. Сипарангиз мард бўлса-да, аммо кўп жанг кўрмаган, тажрибасиз йигит эди. Кейинчалик у зўр саркарда бўлиб етишарди, афсуски, умри қисқа экан.

— Рост айтасиз, — деб унинг сўзини бўлди Тўмарис. — Мен суяги қотмаган ўғлимни бу қўшинга бемаслаҳат бош қилиб юбордим ва манманликнинг жазосини тортдим.

— Йигитлар орасида қизлар, аёллар бўлганида бу фалокат бошимизга келмас эди, — деди бир кампир тутқиб. — Михра аёлларни куч-қувватга тўлган вақтида, фаҳму фаросат ёрдамида яратган. Сипарангиз қўшинида қизлар бўлганида йигитларнинг қўлидан май косасини уриб туширар эди...

— Бўлар иш бўлди, отилган ўқни қайтариб бўлмас, — деди бояги чол унинг гапини оғзидан олиб. — Биз энди бундоқ қилсак: барча қариялар ва болаларни моллар билан орқага юбориб, барча эр-хотин, йигит-қизларни қуроллантирсак ва душманини чўл ичига алдаб олиб қириб, ўша ерда қириб ташласак...

Кўпни кўрган чол қаергача чекиниш ва душман билан қайси жойда жанг қилиш кераклигини батафсил

гапириб берди. Кенгашдагилар, унинг режасини маъқуллаб, баъзи тузатишлар киритдилар.

Уша кунёқ Тўмарис, урушга ярамайдиганлар пана-роқ жойга юборилсин, деб буйруқ берди, кейин отларининг жиловидан ушлаб саф тортиб турган эркак ва аёлларнинг қурол-яроғлари, уст-бошлари, оёқ кийимларининг кўздан кечирди. Уларнинг пухталигига қаноат ҳосил қилгандан кейин бир аргумоқни қурбонликка сўйдириб, Қуёш таңгрисига илтижо қилиш учун бир тепалик устига чиқди, белидаги олтин камарига осилган қиличи ва қалқонини ерга қўйиб, массагетлар наздида худоларнинг худоси бўлган Михрага сиғина бошлади:

— Эй, бутун мавжудотни — еру кўкни, сув ва ўтни яратган Қуёш таңгриси! Сен кўзингни очсанг — олам нурга тўлади; кўзингни юмсанг — ер юзини қоронғилик лашкари босади. Одамларга ўт берган ҳам сен, дарёларни тоширган, экинзор ва ўтлоқларга сув берган ҳам сен! Қўй ва кийикларни қўнайтирган, дон-дунга барака берган ҳам сен! Эй, улуг Қуёш таңгриси, бизни эронийларга хор қилма, дилимизга ғайрат, билагимизга қувват ато қил, юрагимизга ўч оловини сол! Қиличимизни ўтқир қил, токи, юртимизни оёқ ости қилган маккор душманини тор-мор айлаб, қуллик балосидан халос бўлайлик!

У нажот сўраб Михрага ёлвораркан, кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Бир лаҳза ерга қараб турди-да, ўзини тутиб олгандан сўнг қилич-қалқонини тақиб олиб, пастга тушди, ўйноқлаб турган оқ отига миниб, қуролланган халққа мурожаат қилди. Юртнинг бошига тушган фалокат тўғрисида гапириб, сўзининг охирида шундай деди:

— Опа-сингиллар, ака-укалар, қаерга кетаётганингизни ҳаммагиз биласиз. Шу кетганимизча ё ҳаммамиз битта қолгунча қирилиб, ўз қонимиз билан шаънимизга тушган догни ювиб ташлаймиз ёки душманини қириб юбориб, ғалаба билан қайтамыз. Ишонаман: орамизда Эрон шоҳи олдида тиз чўкадиган номард йўқ. Биз албатта енгамиз! Шафқатсизликни бизлардан кўрсин Эрон шоҳи!

— Бизни жангга бошла, онахон! Душмандан интиқом олиб, дудини димогидан чиқарайлик!

Офтоб нури Тўмариснинг елкасига тушиб турар, гўё Михра нурли қўллари билан уни сийпаб, олқишлаётган-дек бўлар эди.

— Эл-юрт аёл кишининг фотиҳасини олди, ғалаба бизга ёр бўлмай, — деди соқоли кўксига тушган бир чол.

Шу пайт тин-тиниқ осмонда бир бурғут қанотларини

кенг ёйиб, улар устида айлана бошлади. Қуролли йигит-қизлар бошларини кўтариб, унинг парвозини томоша қилдилар. Ҳамма кўзлар чақнаб, юзлар ёришиб кетди, чунки уларнинг эътиқодида бу яхшилик аломати эди...

Тўмарис тиш-тирноғигача қуролланган ва ҳали чарчамаган Эрон қўшини билан ҳозир жанг қилса, оқибати хунук бўлишини яхши биларди. Энг олдин душманини чўлларда сарсон қилиб, унинг тинкасини кўритиш ва қулай жой топиб туриб, жанг қилиш керак эди.

Енгил ғалабадан ҳаволанган Эрон қўшини Тўмариснинг чекинаётганини эшитиб, зудлик билан уни таъқиб эта бошлади. Кайхисрав осонгина зафар қозониб, ўлжа олишга шошилаётган қўшинини тўхтатиб қолишдан ожиз эди. Массагетлар эса бир тепалик остида ўзлари учун қулай жой ингол қилиб, саф тортиб турдилар. Биринчи сафда ўқ-ёй билан қуролланган енгил аслаҳали мерганлар, улар орқасида оғир қуролли аскарлар турар эди. Кайхисрав аскарлари секин-аста яқинлашиб келавердилар. Массагет мерганлари тўсатдан уларни ўққа тутдилар, садоқлар бўшаб қолгач, узун дастали мис болталар, калта найзаларни ишга солдилар. Қўшиннинг икки ёни ва орқа томонини ҳимоя қилиб турган отлиқлар сувлигини чайнаб, тилла ўмилдириқларини офтобда ярқиратиб турган сабрсиз аргумоқларнинг бошини қўйиб юбордилар. Сафлар бир-бирига аралашиб кетди. Қилич ва найзаларнинг бир-бирига тарақлаб тегиши, жангчиларнинг сурони, отларнинг кишнаши, ярадорларнинг инграши бирга қўшилиб, қиёмат-қойим бўлиб кетди. Одамлар гуж бўлиб олиб, бир-бирига найза санчар, болта билан бошига туширар, қилич билан чопар эди. Жанг шу зайлда кечгача давом этди. Ўз ерларини ёвдан тозалаш ва ўч олиш иштиёқи билан ёнган массагетлар жонбозлик кўрсатиб ёв билан мардларча олишишди, ниҳоят, зафар уларга ёр бўлиб, душманини орқага сура бошлашди. Зарина бошчилигидаги отлиқ қўшин душманининг чап қанотини синдириб, орқага ўтиб олди. Бир тепалик устида жангни кузатиб турган Кайхисрав қилич яланғочлаб, ўз навкарлари билан жангга шошилди, бироқ у биринчи тўқнашишдаёқ ҳалок бўлди. Кайхисравнинг ўлганини билиб, эронийларнинг руҳи тушиб, юракларидаги ўт сўна бошлади. Душманининг бир қисми чекиниб, яқин ўртадаги тўқайларга яширинмоқчи бўлди. Бироқ Тўмарис бошчилигидаги эркак ва аёл суворийлар уларнинг олдини тўсиб чиқиб, қиличдан ўтказа бошладилар. Массагетлар эронийлар устидан тўла ғалаба қозониб, бир талай асир олишди.

— Кайхисравнинг... калласини кесиб олиб келинглар!— деб буюрди ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган Тўмарис. Унинг ёнида туриб, душман билан олишган келини уч-тўрт аёл жангчи билан шаҳаншоҳ аскарларининг жасадига тўлган майдонга от сурди. Кўп ўтмай, Зарина Кайхисравнинг жасадини топди ва унинг калласини кесиб олиб, Тўмарисга келтириб берди.

— Энди бир мешга қон тўлдириб келинглар!

Жангчилар дарҳол маликанинг буйруғини бажо келтирдилар.

Тўмарис соч ва соқолига қон ёпишиб қотиб қолган, кўзлари юмуқ, даҳшатли каллани қўлига олиб, унга қаради-да:

— Эй Кайхисрав, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунигча ич!— деб уни меш ичига солди-да, меш оғзини чилвир билан маҳкам боғлаб қўйди.